स्य वृषणं लेभे प्राप । मेषवृषणं छित्त्वैतद्वृषणस्थाने योजयामासुरित्यर्थः । अत एव 'मेषवृषण इन्द्रः' इति लोकवेदयोः प्रसिद्धिः । 'मेण्ढोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके' इत्यमरः ॥

तदेनामेनसो मुक्तां प्रतिगृह्णातु गौतमः ।
इति तस्याश्रमं भेजे साकं रामेण कौशिकः ॥ ९३ ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणाद्गौतम एनसो महेन्द्रसंभोगजनितपापान्मुक्ताम् । युष्मत्पादरजोमहिम्नेति शेषः । एनामहल्यां प्रतिगृह्णातु पुनः स्वीकरोतु । इति । उक्त्वेति शेषः । इतिनैव गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । प्रयोगे वा पौनरुक्त्यमित्यालंकारिकाः । कौशिको विश्वामित्रो रामेण साकं तस्य गौतमस्याश्रमं भेजे प्राप ॥

दुःखे सुखे च रज एव बभूव हेतु-
स्तादृग्विधे महति गौतमधर्मपत्न्याः ।
यस्माद्गुणेन रजसा विकृतिं गता सा
रामस्य पादरजसा प्रकृतिं प्रपेदे ॥ ९४ ॥

दुःख इति । तादृग्विधे तादृक्प्रकारे । अनिर्वाच्य इत्यर्थः । महत्यनल्पे च गौतमधर्मपत्न्या अहल्याया दुःखे पाषाणावस्थाजनितक्लेशे सुखे पूर्वरूपप्राप्तिजनितानन्दे च विषये रज एव रजोगुणो रेणुश्च । एवकारोऽवधारणार्थकः । हेतुः कारणं बभूव । कुतः । यस्मात्कारणात्सा गौतमधर्मपत्नी गुणेन गुणरूपेण रजसा । रजोगुणेनेत्यर्थः । विकृतिं गता पाषाणावस्थाविकारं प्राप्ता । तथा रामस्य श्रीरामचन्द्रस्य पादरजसा चरणरेणुना प्रकृतिं पूर्वरूपं प्रपेदे । श्रीरामचन्द्रचरणारविन्दरजःसंपर्कात्पाषाणत्वं विहाय निजाकृतिं प्रापेत्यर्थः । 'अथो रजो गुणे रेणावार्तवे च' इति नानार्थरत्नमाला । रज इति केवलप्रकृतगोचरः श्लेषालंकारः । यद्यपि पूर्वमदृश्यां चकारेत्युक्तम्, नतु पाषाणावस्थाम्, तथा 'विकृतिं गता प्रकृतिं प्रपेदे' इत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणावस्था सूच्यते । तथा च पाद्मे—'सा ततस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मनः । अभूत्सुरूपा वनिता समाक्रान्ता महाशिला ॥' इति । गुहेनाप्युक्तम्—'क्षालयामि तव पादपङ्कजे नाथ दारुदृषदोः किमन्तरम् । मानुषीकरणचूर्णमस्ति ते पादयोरिति कथा प्रथीयसी ॥' इति । महानाटकेऽप्युक्तम्—'शिला कम्पं धत्ते शिव शिव वियुङ्क्ते कठिनतामहो नारी च्छायामयति वनितारूपमयते । वदत्येवं रामे विकसितमुखी वल्कलमुरःस्थले धृत्वा बध्वा कचभरमुदस्थाद्दृषिवधूः ॥' इति । अन्यत्र गौतमेन च—'पदकमलरजोभिर्मुक्तपाषाणदेहामलभत यदहल्यां गौतमो धर्मपत्नीम् । त्वयि चरति विशीर्णग्राविण विन्ध्याद्रिपादे कति कति भवितारस्तापसा दारवन्तः ॥' इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

---

१. 'ततः । दुःखे' इति पाठः.

तस्मिन्नहल्यया[1] गौतमेन च कृतमातिथ्यं विश्वामित्रः सराजपुत्रः प्रतिगृह्य मिथिलोपकण्ठभुवि[2] जनकयजनभवनमभजत ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्नाश्रमे विश्वामित्रोऽहल्यया गौतमेन च कृतातिथिसत्कारं सराजपुत्रः श्रीरामलक्ष्मणसहितः सन्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य मिथिलोपकण्ठभुवि विदेहनगरान्तिकप्रदेशे जनकस्य यजनभवनं यज्ञशालामभजत प्राविशत् । 'विदेहो मिथिलापुरी' । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इति चामरः ॥

तदनु जनकेन विधिवदभ्यर्चिते[3] तस्मिन्[4]निमिकुलपुरोधाः शतानन्दो रघुनन्दनमेवमभाषत ।

तदन्विति । तदनु यज्ञशालाप्रवेशानन्तरं तस्मिन्विश्वामित्रे जनकेन राज्ञा विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । अभ्यर्चिते पूजिते सति निमिर्नाम राजा विदेहानां कूटस्थस्तत्कुलपुरोधास्तद्वंशपारम्पर्यागतपुरोहितः । पुरस्तादेव राज्ञो हितं धत्ते पुरोधाः इति विग्रहः । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । शतानन्दो गौतमपुत्रो मुनी रघुनन्दनं श्रीरामं प्रत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेणाभाषतावोचत् । विश्वामित्रमाहात्म्यं वक्तुमुपचक्राम इत्यर्थः ॥

तदेव विवृणोति—

तिष्ठन्क्षत्त्रार्हवृत्तौ मुनिरगमदसावाश्रमं ब्रह्मसूनो-
रातिथ्यं तत्र लब्ध्वा निरवधि सुरभेः[5] प्राभवादित्यवेत्य ।
सा[6] तेन प्रार्थिताभूत्तदनु मुनिवरे नाभ्युपेते चकर्ष[7]
क्रोशन्तीं तां तथैव प्रचुरबलजुषा कांदिशीको बभूव ॥ ९५ ॥

तिष्ठन्निति । असावयमिति हस्तनिर्देशः । मुनिर्मननशीलो विश्वामित्रः क्षत्त्रार्हवृत्तौ क्षत्त्रवर्णयोग्यव्यापारे । 'क्षात्त्रार्ह—' इति पाठे क्षत्त्रधर्मयोग्यव्यापारे । तिष्ठन्वर्तमानः सन् । पुरेति शेषः । ब्रह्मसूनोर्वसिष्ठस्याश्रमं तपोवनमगमत्प्राप । आखेटकयात्रायामिति शेषः । अथ तत्राश्रमे निरवधि निर्मर्यादम् । षड्रसोपेतं चतुर्विधमृष्टान्नपानादिसमृद्धतया निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः । आतिथ्यमतिथिसत्कारं लब्ध्वा प्राप्य । वसिष्ठकृतमिति शेषः । ततः सुरभेः कामधेनोः । 'सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्राभवात्सामर्थ्यादित्येवमवेत्य ज्ञात्वा सा सुरभिस्तेन विश्वामित्रेण प्रार्थिता मह्यमियं दीयतामिति वसिष्ठमुद्दिश्य याचिताभूत् । तदनु याञ्चानन्तरं मुनिवरे मुनिश्रेष्ठे वसिष्ठे नाभ्युपेते । धेनुं दातुमनङ्गी-

---

१. 'अहल्यया कृत' इति पाठः. २. 'भुवि जातं' इति पाठः. ३. 'अभ्यर्थिते' इति पाठः. ४. 'तस्मिन्कुशिकसुते निमि' इति पाठः. ५. 'सुरभि' इति पाठः. ६. 'सोऽनेन प्रार्थितोऽभूत्' इति पाठः. ७. 'चकर्षन्' इति पाठः.

कृतवति सतीत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । क्रोशन्तीमार्तस्वरं कुर्वन्तीं तां धेनुं चकर्ष बलात्कारेण नीतवान् । ततः प्रचुरबलजुषात्यन्तबलिष्ठया तया धेन्वैव कांदिशीको भयद्रुतो बभूव । महाबलसंपन्नकामधेनुविदलितचतुरङ्गबलः सन्पलायितोऽभूदित्यर्थः । 'कांदिशीको भयद्रुतः' इत्यमरः । तयैवेत्यत्र एवकारो वसिष्ठव्यवच्छेदार्थकः । राजा तपोबलेन न वध्य इति तेनोपेक्षितत्वादिति भावः । तदुक्तं श्रीरामायणे किष्किन्धाकाण्डे—'दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ तन्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् । देवमानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥' इति । स्रग्धरावृत्तम् । तदुक्तं केदारेण—'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति ॥

एवंभूतोऽपि पुनर्युद्धार्थमेव प्रवृत्त इत्याह—

बहुशस्तद्बलचकितस्य तपोबलाधिगतविविधायुधनिगमस्य भूयोऽपि[1] सुरभिनिमित्तं समारब्धसमरस्य दिव्यास्त्रपरम्परां ब्रह्मदण्डेन निरुन्धन्नरुन्धतीजानिरवतस्थे ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारम् । 'बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्' इति शस्प्रत्ययः । तस्याः कामधेनोर्बलाच्छक्तेश्चकितस्य भयसंभ्रान्तस्य । 'चकितं भयसंभ्रमम्' इत्यभिधानात् । तपसा तपोबलेनाधिगताः प्राप्ता विविधा बहुप्रकाराश्चायुधनिगमा धनुर्वेदाद्यस्त्रविद्या येन तस्य अतएव सुरभिनिमित्तं कामधेनुप्राप्त्यर्थं भूयः पुनरपि समारब्धसमरस्योपक्रान्तयुद्धस्य । विश्वामित्रस्येति शेषः । दिव्यास्त्रपरम्परामंमानुषास्त्रश्रेणिं ब्रह्मदण्डेन ब्रह्मतेजोमयेन दण्डेन निरुन्धन्निवारयन् । मोघीकुर्वन्नित्यर्थः । अरुन्धत्येव जाया यस्यारुन्धतीजानिर्वसिष्ठः । 'जायाया निङ्' इति निङादेशः । अवतस्थ औन्मुख्येन स्थितवान् । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ॥

ततोऽयं जातव्यलीकः क्षात्रात्तेजसः[2] परं ब्राह्ममेव महो महीय इति निश्चित्य तत्सिद्धये दक्षिणस्यां दिशि तीव्रतरं तपश्चचार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरमयं विश्वामित्रो जातव्यलीकः क्षत्रियबले समुत्पन्नाप्रीतिः सन् । 'अलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः । अथवा उत्पन्नदुःखः । 'व्यलीकमप्रिये दुःखे' इति वैजयन्ती । अतएव क्षात्रात्क्षत्रसंबन्धिनस्तेजसो बलात् । 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले' इत्यमरः । परमत्यन्तं ब्राह्मं ब्रह्मसंबन्धि महस्तेज एव महीयो महत्तरम् । प्रशस्तमिति यावत् । इति निश्चित्य निर्धार्य । तथा श्रीरामायणे—'धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥' इति । तत्सिद्धये ब्रह्मतेजःप्राप्त्यर्थं दक्षिणस्यां दिशि तीव्रतरमत्युग्रं तपश्चचार । घोरतरतपोनिष्ठोऽभूदित्यर्थः ॥

---

१. 'सुरभिनिमित्तं भूयोऽपि' इति पाठः. २. 'क्षात्रतेजसः' इति पाठः.

अथ सावित्रः क्षत्रियस्त्रिशङ्कुः सशरीरः स्वर्गसिद्धिमभ्यर्थयमानो[1] वसिष्ठेन प्रत्याख्यातस्तस्य पुत्रैर्महोदयादिभिर्निर्बन्धकुपितैर्दत्तचण्डालभावस्तमेनं शरणमभजत ।

अथेति । अथानन्तरं सावित्रः सवितृवंशोद्भवः क्षत्रियः क्षत्रकुलप्रसूतः । 'क्षत्राद्घः' इति घप्रत्ययः । विशेषणद्वयेनापि गृहीतापरत्यागलं सूच्यते । त्रिशङ्कुराजा सशरीरः शरीरसहितः सन्नेव स्वर्गसिद्धिं स्वर्लोकप्राप्तिमभ्यर्थयमानः । सशरीर एवाहं स्वर्गं यास्यामीति याचमानः सन्नित्यर्थः । वसिष्ठेन गुरुणा प्रत्याख्यातः सशरीरस्वर्गगमनमशक्यमिति निराकृतः । तथा निर्बन्धकुपितैर्युष्माभिरपि गुरुपुत्रैरहं सशरीर एव स्वर्गं प्रापणीय इति पुनः पुनर्याच्ञानिर्बन्धजनितोपद्रवसंजातकोपैर्महोदय आदिर्येषां तैस्तस्य वसिष्ठस्य पुत्रैर्दत्तश्चण्डालभावो यस्य स तथोक्तः । चण्डालो भवेति शप्तः सन्नित्यर्थः । तमेनं विश्वामित्रं तपस्यन्तं शरणमभजत । तत्प्रतिपक्षतयायं मां स्वर्गं प्रापयिष्यतीति शरणगतोऽभूदित्यर्थः ॥

ततः किमत आह—

असावपि तन्मनोरथपरिपूर्तये[2] क्रतुमेकं प्राक्रमत[3] ।

असाविति । असौ विश्वामित्रोऽपि तस्य त्रिशङ्कोर्मनोरथपरिपूर्तये । सशरीरस्वर्गप्राप्तिरूपमनोरथं परिपूरयितुमित्यर्थः । एकं क्रतुं प्राक्रमत । कंचिद्यागं प्रारब्धवानित्यर्थः ॥

तत्र समागतेषु ब्राह्मणेषु जुगुप्सया त्रिशङ्कोरनागतान्[4]वसिष्ठपुत्रानयं शापेन श्वभक्षकानकरोत् ।

तत्रेति । त्रिशङ्कोः संबन्धिनि तत्र तस्मिन्क्रतौ ब्राह्मणेषु ब्रह्मर्षिषु समागतेषु विश्वामित्रभयादुपागतेषु सत्सु त्रिशङ्कोर्नृपात् । 'जुगुप्साविराम–' इत्यादिना पञ्चमी जुगुप्सया । शाखान्तरं प्रविष्टो जातिभ्रष्टोऽस्मत्परिपन्थिनं शरणं गतश्चण्डालोऽयं यजमानः क्षत्रियश्च याजकस्तस्मात्तत्र गमनमनुचितमित्युत्पन्नमनः । संकोचेनेत्यर्थः । अनागतानसंप्राप्तान्वसिष्ठस्य पुत्रानयं विश्वामित्रः शापेन श्वभक्षकानकरोत् । यतोऽसदुपक्रान्तयागं प्रतीर्ष्यया न समागतास्त इमे वसिष्ठस्य पुत्राः श्वभक्षका भवन्त्विति शशापेत्यर्थः ॥

ततः[5] क्रतुभुजां वर्गोऽपि स्वर्गादनवतीर्णे ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । क्रतुं भुञ्जत इति क्रतुभुजस्तेषामिन्द्रादिदेवानां वर्गं सङ्घोऽपि स्वर्गादनवतीर्णे जुगुप्सयैवानवतरति । हविर्भागान्गृहीतुमिति शेषः ॥

---

१. 'प्रार्थयमानो' इति पाठः. २. 'पूर्तये' इति पाठः. ३. 'कर्तुं प्राक्रमत' इति पाठः. ४. 'त्रिशङ्कुयजनेऽनागतान्' इति पाठः. ५. 'तत्र' इति पाठः.

अयं महात्मा तपसः प्रभावा-
दारोपयामास दिवं त्रिशङ्कुम् ।
नीलाम्बरं निह्नुतराजवेषं
वर्षानिशीथादविशेषवेषम् ॥ ९६ ॥

अयमिति । महात्मा महानुभावोऽयं विश्वामित्रस्तपसः प्रभावात्तपःसामर्थ्यात्त्रिशङ्कुं दिवं स्वर्गमारोपयामासारोपितवान् । रुहेर्ण्यन्ताल्लिट् । 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इति पकारः । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिनाणिकर्तुर्णौ कर्मत्वम् । कीदृशं त्रिशङ्कुम् । नीलमम्बरं वासो व्योम च यस्य तम् । एकत्र चण्डालाकृतिधारित्वादित्यर्थः । अन्यत्र मेघावरणजनितान्धकारावृतत्वात् । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि' इति विश्वः । तथा निह्नुत आच्छादितो राजवेषो नृपनैपथ्यं चन्द्रप्रकाशश्च यस्य तम् । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इति विश्वः । अत एव वर्षानिशीथात्प्रावृट्कालार्धरात्रादविशेषो विशेषरहितो वेषो यस्य तम् । अर्धरात्रतुल्याकारमित्यर्थः । 'स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः' इति, 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इति चामरः । श्लेषालंकारः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥

ततः ।

अपातयत्स्वर्गमुपाश्रयन्तं
संजातमन्युः शतमन्युरेनम् ।
ततोऽवलम्ब्यास्य नियोगशङ्कुं
लेभे त्रिशङ्कुर्गगने प्रतिष्ठाम् ॥ ९७ ॥

ततः । **अपातयदिति ।** ततस्तदनन्तरं शतं मन्यवः क्रतवो यस्य शतमन्युरिन्द्रः संजातमन्युश्चण्डालं किमिति स्वर्गमारोपितवानिति समुत्पन्नक्रोधः सन् । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । स्वर्गमुपाश्रयन्तं प्रविशन्तमेनं त्रिशङ्कुमपातयत्पातयामास । ततोऽनन्तरं त्रिशङ्कुः । पतमान इति शेषः । अस्य महात्मनो विश्वामित्रस्य नियोगशङ्कुं त्वमत्रैव तिष्ठेत्याज्ञारूपालम्बनयष्टिविशेषमवलम्ब्यावष्टभ्य गगने प्रतिष्ठां स्थितिं लेभे प्राप । एतन्नियोगावलम्बेनान्तरिक्षे स्थितोऽभूदित्यर्थः । महात्मानः किंवा कर्तुं न शक्नुवन्तीति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥

ततो [1]गीर्वाणगणप्रार्थनया परित्यक्तभुवनान्तरनिर्माणकर्माणं तत्र तपःप्रत्यूहः प्रत्युद्भूत इति पश्चिमायां दिशि पुष्करे पुष्कलं तपश्चरन्तममुमम्बरीषयज्ञपशुविनाशप्रायश्चित्तार्थं बह्वीभिर्गोभिः क्रीता नरपशुतां नीयमानस्तावदृचीकस्य मध्यमपुत्रः शुनःशेपः शरणमयाचत ।

1. 'सर्वगीर्वाणगणे' इति पाठः.

तत इति । ततस्त्रिशङ्कोर्गगनप्रतिष्ठापनानन्तरं गीर्वाणगणप्रार्थनया पुरंदरादि-वृन्दारकवृन्दयाच्ञया परित्यक्तं विसृष्टं भुवनान्तरनिर्माणकर्म स्वर्गान्तररचनैव कर्म येन तं तत्र दक्षिणस्यां दिशि। तपःप्रत्यूहस्तपोविघ्नः । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । प्रत्युद्भूतः संजात इति पश्चिमायां दिशि पुष्करे तीर्थविशेषे पुष्कलं समग्रं तपश्चरन्तममुं विश्वामित्रमम्बरीषस्य महाराजस्य यज्ञपशुविनाशे निमित्ते प्रायश्चित्तार्थं प्रायश्चित्तं नाम प्रारब्धकर्मलोपजनितदुरितनिराकरणार्थमवश्यकर्तव्यकर्मविशेषः, तदर्थं वह्वीभिरनेकाभिः । शतसंख्याकाभिरित्यर्थः । 'ओतो गुणवचनात्' इति ङीप् । गोभिर्मूल्यभूताभिः क्रीत्वा गृहीत्वा नरपशुतां नीयमानः । तत्प्रायश्चित्तस्य नरपशोर्निर्वर्त्यत्वेन विधिवोधितत्वादिति भावः । तावत्तदानीमृचीकस्य ऋचीकनाम्नः कस्यचिद्दरिद्रब्राह्मणस्य शुनःशेपः शुनःशेपनामा । शुन इव शेपो यस्येति विग्रहः । 'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु–' इत्यलुक् । मध्यमपुत्रः शुनःपुच्छः शुनोलाङ्गूलः इत्याद्यतृतीयपुत्रापेक्षया मध्यमोऽयं पुत्रः । मध्यभवो मध्यमः । 'मध्यान्मः' इति मप्रत्ययः । 'पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् । विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजपुत्र नयस्व माम् ॥' इति श्रीरामायणे तेनैवोक्तत्वात्। शरणमयाचत । आपन्नोऽहम्, मत्प्राणसंरक्षणं कुर्विति प्रार्थितवानित्यर्थः । ननु ऋचीकोऽयं ब्राह्मणः, तत्कथं स्वदग्धोदरपूरणाय पश्वर्थं स्वपुत्रदानरूपं पापं कृतवान् । किंच 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः पुत्रस्यात्मरूपत्वादात्महन्तृत्वदोषप्रसङ्गाच्चेति चेत्, सत्यम् । वुभुक्षितस्यास्य तादृग्विवेकशून्यत्वात् । उक्तं च—'त्यजेत्क्षुधार्ता महिलापि पुत्रं भुङ्क्ते क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् । वुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा नरा नष्टगुणा भवन्ति ॥' अन्यच—'अस्य दग्धोदरस्यार्थे किं न कुर्वन्त्यसांप्रतम्' इति । अतस्तथा कृतवानित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

ततः किं कृतवान्मुनिरित्यत आह—

अयं भगवान्निजतनयविनिमयेन रक्षितुमेनमुन्मुखः पराङ्मुखेभ्यस्तेभ्यो हविष्यन्दादिभ्यः शापेन वसिष्ठपुत्रदशां दत्वा गाथाद्वयप्रीताभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्यामम्बरीषं शुनःशेपं च परिपूर्णमनोरथौ कारयामास ।

अयमिति । अयमिति पुरोवर्तिनो निर्देशः । भगवान् 'उत्पत्तिं च विपत्तिं च' इत्युक्तलक्षणो विश्वामित्रो निजतनयविनिमयेन स्वपुत्रप्रत्यर्पणेनैनं शुनःशेपं रक्षितुं पालयितुमुन्मुखः। 'सर्वकामसमृद्धस्य ह्यश्वमेधस्य यत्फलम् । तत्फलं लभते त्रस्ते रक्षिते शरणागते ॥' इति शरणागतरक्षणे महाफलश्रवणान्निजतनयार्पणेनाप्येनं पशुभावनिर्बन्धान्मोचयितुं कृतनिश्चय इत्यर्थः । पराङ्मुखेभ्यो विनिमयानङ्गीकारेण प्रतिकूलेभ्यो हविष्यन्द आदिर्येषां तेभ्यो हविष्यन्दप्रमुखेभ्यस्तेभ्यो निजतनयेभ्यः शापेन वसिष्ठपुत्रदशां

१. 'अम्बरीषं च शुनःशेपं च' इति पाठः.

श्वभक्षकावस्थां दत्वा । वसिष्ठतनया इव श्वमांसभोजिनो भवन्त्विति शशापेत्यर्थः । 'दशावर्तीववस्थायाम्' इति विश्वः । गाथाद्वयप्रीताभ्यां गाथयोरिन्द्रोपेन्द्रप्रसादकसूक्तिविशेषयोर्द्वयेन शुनःशेपगीतेन प्रीताभ्यां संतुष्टाभ्यामिन्द्रोपेन्द्राभ्यां यागाधिष्ठानदेवताभ्याममम्बरीषं शुनःशेपं चेत्युभौ परिपूर्णमनोरथौ संपूर्णाभिलाषौ कारयामास । इन्द्रोपेन्द्रसंतोषोत्पादनपूर्वकं यज्ञस्य साङ्गत्वापादनेनाम्बरीषमनोरथं प्राणपरित्राणेन शुनःशेपमनोरथं च पूरयामासेत्यर्थः ॥

ततस्तपस्यन्तमेनं मेनकासङ्गतस्तपोभङ्गश्चिरमङ्गीचकार ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं तपस्यन्तं तपःकुर्वाणम् । तपोनिष्ठमित्यर्थः । एनं विश्वामित्रं मेनकाया मेनकाख्याया अप्सरसः सङ्गतः सङ्गात् । पञ्चम्यास्तसिः । तपोभङ्गस्तपोविघ्नः कर्ता चिरं बहुकालमङ्गीचकारानुससार । मेनकासंभोगतात्पर्येण चिरकालमयं परित्यक्तनियमोऽभूदित्यर्थः ॥

[1]पश्चात्पश्चात्तापाभिभूतोऽयमुत्तरे भूभृति कौशिकीतीरे घोरं तपश्चचार ।

पश्चादिति । पश्चात्तदनन्तरमयं विश्वामित्रः पश्चात्तापेन किमेतदसदाचरितमङ्गीकृतमित्यनुतापेनाभिभूत आक्रान्तः सन्नुत्तर उत्तरस्मिन्भूभृति हिमवत्पर्वते । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पात्स्मिन्नादेशाभावः । कौशिक्यास्तत्रत्यायाः स्वभगिन्या नद्यास्तीरे घोरमत्युग्रं तपश्चचार । तथा च श्रीरामायणे—'कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी । दिव्यपुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितकाम्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥' इति श्रीरामं प्रति स्वेनैवोक्तम् ॥

तत्र जम्भारिप्रहितां रम्भां शैली भवेति शप्त्वा पूर्वस्यां दिशि निरस्तनिश्वासं तपश्चरत्यमुष्मिन्नूष्मणा तपोग्नेरु[2]द्विग्निताअमरसखस्तामरसासनः सन्निधाय जितेन्द्रियत्वाद्ब्रह्मर्षिरसि वसिष्ठोऽप्येवं व्याहरतु भवन्तमित्यभाषत ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन्पर्वते जम्भारिणा जम्भाख्यदैत्यद्वेषिणेन्द्रेण प्रहितां तपोविघ्नार्थं प्रेषितां रम्भामप्सरसम् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः । उर्वशी मेनका रम्भा घृताची च तिलोत्तमा ॥' इत्यमरः । शैली शिलारूपा भवेति शप्त्वा । शापेन पाषाणावस्थां दत्वेत्यर्थः । पूर्वस्यां दिशि प्राच्यां निरस्तनिश्वासं निरुद्धप्राणसंचारं यथा तथा । रेचकपूरककुम्भकलक्षणप्राणायामसहितमित्यर्थः । अमुष्मिन्विश्वामित्रे तपश्चरति महोग्रतपोनिष्ठापरतन्त्रे सति तपोग्नेस्तपोरूपवह्नेरूष्मणा संतापजनकज्वालयोद्विग्निता विह्वलिता ये अमरा देवास्तेषां सखा तत्सखः । भयसंभ्रान्ताखिलगीर्वाणसहितः सन्नित्यर्थः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । तामरसासनो ब्रह्मा सन्निधाय सन्निहितो

---

१. 'ततः' इति पाठः. २. 'उद्विग्नमानसः' इति पाठः.